

Gizela Polanc Podpečan

<http://www.mistika-besede.si/>

Prostor in čas nove etike

(Florjan Lipuš, *Boštjanov let*, Dane Zajc, *Grmače*)

Roman Florjana Lipuša *Boštjanov let* in drama Daneta Zajca *Grmače* odpirata vprašanje o prostoru in času nove etike. Prostor in čas sta temeljna nosilca dogajanja in ju povezuje mnogo skupnih potez, saj ju je oblikovala Ideja in njen strog racionalizem. Lipuševi in Zajčevi junaki so tragične žrtve prostora in časa v njunem razponu iz preteklosti v sedanjost. Hladni racionalnosti se sicer upirajo, vendar je njihova akcija različna. Zajčev dramski junak Jur se odloči za samotno smrt potem, ko je zaman poskušal racionalni bivanjski prostor spremeniti v prostor sočutja. Lipušev junak Boštjan pa v simbolnem preletu določi nove meje bivanjskega prostora, domovanja živih in mrtvih, povezanih v sočutju.

Ključne besede: Dane Zajc, *Grmače*, Florjan Lipuš, *Boštjanov let*, etika sočutja.

Razmišljanje želi opozoriti na problematiko, ki povezuje dve literarni deli slovenske sodobne književnosti: roman Florjana Lipuša *Boštjanov let* in dramo Daneta Zajca *Grmače*. V obeh delih sta namreč izpostavljena temeljna elementa: prostor človekovega bivanja in čas, ki je bivanju določen. Lipušev roman in Zajčeva drama postavljata bivanjski prostor v središče dogajanja, saj je prostor nosilec sporočilnosti; vanj so zajeti glavni junaki, njihove tragične situacije pa tudi njihove življenjske odločitve. Prostor je v obeh literarnih delih določen s časom, ki po svojih zakonitostih oblikuje in na novo določa smernice bivanja. Zakon časa je v romanu in drami ekspliciran kot neizprosni zakon Ideje, ki poruši vse bivanjske dimenzije, poseže v človekovo intimo in določa celo način smrti. Zato je v razmišljanje o prostoru in času potrebno zajeti obe ontološki resnici: emocijo in smrt. Z njuno pomočjo namreč gradita Lipuš in Zajc podobo bivanjskega prostora, ki bodoločen s časom nove etike, oblikovane po načelih emocije. Nova etika, ki ne bo več etika Ideje, mora biti predvsem trdna emocionalna vez živih in mrtvih, povezanih v enem samem skupnem bivanjskem prostoru. Šele tako zasnovana etika bo omogočila let, polet nad bivanjem; šele s tako etiko se bo lahko pretrgala »krvava nit« Ideje.

O Lipuševem romanu je obširneje spregovoril Boris Paternu v razpravi *Lipušev novi preboj regionalizma*. Paternu je opozoril na podobnosti z romanom Zmote dijaka Tjaža ter izpostavil travmatičnost glavnega junaka Boštjana zaradi tragične smrti matere in ujetosti v bivanjsko okolje, v brezčutno sosese, prikazano v groteskno tragični podobi. Avtor razprave ugotavlja, da dobi Boštjan ob srečanju z Lino veliko čustveno moč, ki mu omogoči let, »ki niti ni let, ampak trpeče izkopavanje samega sebe iz travme in zatrtosti.« (Paternu 2003: 20)

Alojzija Zupan Sosič je v svojem razmišljanju *Tradicionalno in sodobno v romanu Boštjanov let Florjana Lipuša* označila roman kot nadaljevanje že znanih pisateljevih teženj hkrati pa že kot presežek njegovega ustvarjanja. Avtorica opozori na Lipušovo neizprosno kritiko vaškega okolja hkrati pa tudi na pisateljevo težnjo uskladiti obe ravni bivanja, tradicionalno in sodobno, s pomočjo vitalistične odprtosti za ljubezen. Boštjan namreč lahko poleti šele takrat, ko se z Linino pomočjo iztrga iz provincialnosti.

Problematiko Zajčeve drame *Grmače* je izpostavil Ivo Svetina v članku *Iz roda v rod smrt išče pot*. Svetina opozarja na tragično situacijo Zajčevega junaka Jura, ki mu okoliščine, v katere je

zašel, ukazujejo uboj očeta Andraža. Jur želi pretrgati krvavo dediščino zgodovine, saj sliši v sebi glas novega etičnega imperativa.

Osrednji prostor vseh temeljnih situacij romana in drame sta Tesen in Grmače, ki določata bivanjsko usodo dveh družin, tragično zaznamovanih z nasilno smrtjo matere. V dogajanju sta zato prisotna predvsem oče in sin, ki ju generacijsko ločuje pa tudi intimno odtujače čas Ideje kot edine resnice. Oče in sin preraščata v simbol zgodovinske tragike, saj sta žrtvi bivanjskega prostora in njegove razdvojenosti na ratio, ki ga je določila Ideja, in na pozabljeno emocijo, ki bi lahko odprla pot v novo etiko - etiko sočutja. Lipušev roman in Zajčeva drama to pot sicer nakažeta, vendar pa z izbranim stilnim postopkom postavljata novo etično orientacijo v entiteto. Poudariti pa je treba, da je v Lipuševem romanu bivanjski prostor že toliko razprt, da se glavni junak Boštjan lahko pripravi na svoj simbolični let, prelet, dvig nad Idejo. V Zajčevi drami pa je situacija drugačna. Oče Andraž in sin Jur umreta na istem prostoru Grmač, kar v simbolnem jeziku Zajčeve drame pomeni zmago nasilne smrti nad dvema generacijama, ki pripadata vsaka svojemu zgodovinskemu času. Andraž in Jur sta izbrala smrt kot skupni radikalni upor proti Ideji in njeni absolutni racionalnosti. Zaradi takih odločitev ostaja prostor Zajčevih Grmač zaprt v mejah zgodovinske resnice, v njenem časovnem razponu od preteklosti v sedanost. Tudi mlada generacija, ki jo predstavlja Jur, je tragično ujeta v situacijo očetov, v hladni racionalizem, ki ga ni mogoče preseči z nobeno akcijo razen z avtodestrukcijo. Andraž in Jur se sicer ves čas zavedata, da je potrebno spremeniti podobo Grmač, zarisati nove meje bivanjskega prostora po načelu emocionalnosti, ki jo v drami predstavlja temna podoba kozla, dionizičnega simbola žrtve in nagonosti. Jurova pot čez previsne stene Grmač in njegovo srečanje s kozlom simbolizira iskanje prostora nove etike, ki bo temeljila na emocionalnih vezeh vseh generacij, v povezanosti živih in mrtvih. Simbolna govorica Zajčeve drame razodene tak prostor, varen otok zelene in zlate svetlobe, vendar je skrit na dnu prepadne stene. Jurova pot se konča tik pred prepadom; konča se s spoznanjem, da let čez prepad ni mogoč. Od tod dalje pa se začne pot Boštjana, Lipuševega junaka nove akcije, ki trdno določi meje novega bivanja in ga s svojim simbolnim letom tudi potrdi.

Boštjan in Jur, iskalca nove etične orientacije, izhajata vsak s iz svojega bivanjskega prostora, med katerima pa je toliko skupnih potez, da je mogoče Tesen in Grmače razumeti kot simbol najširšega prostora, ki ga je oblikovala Ideja. Lipuš in Zajc predstavita Tesen in Grmače kot kraj opustošenja: na polju raste snetljivo klasje, plazovi odnašajo ostanke pridelkov in lačna živina uhaja iz oborov. Tesen in Grmače sta postali bivališči vranjih vil in škopnika. Vranje vile, ki pustošijo Grmače, predstavljajo negativna mitološka bitja, ki so naselila bivanjski prostor potem, ko so bile izgnane dobre vile, ki so s svojimi nasveti vodile setev in žetev. V dogajalnem prostoru Lipuševega romana pa domuje škopnik, večno prisotna groza otroka Boštjana. Škopnik je oprezoval iz Tesni, ko so orožniki odpeljali mater, škopnik je čakal na svojo žrtev v temnem kotu izbe, kjer je umirala babica. Škopnik in vranje vile postanejo simbol bivanjske določenosti, njihova prisotnost pa je povezana z nasilno smrtjo vaškega norca. Lipušev obešeni čudak in Zajčev ubiti in oslepljeni vaški obsedenec simbolizirata nasilno odstranjenost emocijo, prvinskost, ki je dana nagonim ljudem: otrokom in norcem. Nasilje nad emocijo je lahko dokončno oblikovalo Tesen in Grmače v prostor Ideje in njenega strogega ratia. Smrt emocije je v obeh literarnih delih izražena z elementi groteske, ki izstopa pri Lipušu. Pisatelj je z izborom adjektivov ustvaril podobo obešenega in razpadajočega norčevega trupla, opazovanega s sadističnim posmehom. Tak je namreč pogled Tesnjanov na izvrženca, ki moti ustaljen red skupnosti. Zato je Lipušev stilni postopek naravnano tako, da se besedje nenehno giblje na meji gnusa. Pisatelj prekine to ubeseditiv s kratko meditacijo, navezano na smrt babice, da bi lahko opozoril na razliko med nasilno smrtjo in mimim slovesom, določenim po naravnih zakonih.

Prikaz nasilne smrti in človekovega mirnega slovesa zavzema v Lipuševem romanu in Zajčevi drami posebno mesto in se prepleta skozi celotno dogajanje. Medtem ko je glavni poudarek v Zajčevi drami namenjen predvsem nasilni smrti, pa se v Lipuševem romanu prepletata oba koncepta tako, da je materina nasilna smrt prisotna na vseh ravneh Boštjanovega bivanja in ga spremlja kot uničevalska groza; babičina smrt pa grozo omili s hudomušnimi namigi na babico, »stražarko« Boštjanovega otroštva, ki je znala ukaniti celo smrt. Šele s primerjavo materine in babičine smrti lahko Lipušev junak določi temelje svoji akciji, ki mora izhajati iz negacije nasilne smrti in jo preseči s poletom, ki mu je smer določila babica. Babico imenuje Boštjan »zadnja stražarka domačije«, saj je ohranjala dom kot varen prostor Boštjanovega otroštva. Njena smrt je prikazana z ironično distanco do orožnikov, ki so odpeljali mater, babičini smrti pa niso mogli postavljati zakonov, saj je bila določena »z matildino koso«, kot je s humornim namigom zapisal Lipuš. Popolnoma drugače pa je predstavljena materina smrt, ki jo je določila Ideja. Materina smrt je strašno umiranje v plinski celici, v množici koščenih teles, med kriki prošelj in smrtne groze. Smrt Boštjanove matere je bila določena v tistem trenutku, ko se je mlado in naivno vaško dekle, Lipuš jo imenuje »lahkoverna zapeljanka«, odločilo verjeti v odrešujočo moč Ideje. Nasilna smrt je Boštjanovo mater določila za pepel, za izničenje; naravna smrt pa nenehno oživlja babičino prisotnost. Babica je prisotna v vseh rečeh Boštjanovega otroštva in je simbol porajajočega se življenja, vračanje otroškosti, na kateri želi Boštjan postaviti nove etične temelje.

Zajčeva drama pa razkriva brezizhoden prostor nasilne smrti, zakopane in odkopane »dedovske kosti«, prostor večno ponavljajočega se nasilja. Zajčev dramski junak Jur ne more spremeniti bivanjske določenosti, čeprav naredi pomemben korak: na Grmačah preseka »krvavo nit«, ki je dediščina očetov, in se vrne kot Otrok. Jurova pripoved o preletu čez prepad predstavlja osrednji del Zajčeve drame, saj je simbolno zasnovana kot soočenje Otroka z nasilno smrtjo. Samo Otroku je mogoče preleteti globino nasilne smrti, kar pomeni, da je moč emocije edina preustvarjalna moč, pred katero se ukloni nasilna smrt. Vendar pa se dramski junak tragično zlomi, saj nima ob sebi potrjevalca akcije, ki je simbolno upodobljen v Lipuševi junakinji Lini. Lipuševa Lina in Zajčeva junakinja Polona sta vključeni v dogajanje s posebno funkcijo, ki je povezana z odločitvami Boštjana in Jura, vendar pa se junakinji močno razlikujeta. Polona je trdno zasidrana v varnem svetu materialnega udobja, ki ga poseblja lik tujca, Laha, verižnika. Polona se mu ne želi odreči kljub Jurovim prošnjam in obupu. Zato postane Jur samotni Otrok in samotni iskalec, ki se odloči za samotno smrt na Grmačah. Povsem drugačna pa je vloga Line v Lipuševem romanu. Linin korak je naravnan v Boštjanov korak, Linina otroškost je enaka Boštjanovi, saj se skupaj vračata na kraje otroških sanj, ki jih simbolizira napol porušena bajta Boštjanove domačije. Lina in Boštjan se srečujeta v skoraj neprehodni gorski soteski, skupaj premagujeta ovire, skupaj pripravljata prostor njenega ponovnega srečanja, ki ga Boštjan simbolično ogradi s trdno mejo, da ga nikomur ne bo mogoče spremeniti. Boštjanova akcija postanemiselna šele potem, ko je vanjo vključen tudi potrjevalec, ki pa mora biti predvsem Otrok, človek žrtvovanja in sočutja, ki ga v Lipuševem romanu simbolizira stara Justa. Justa, posmeh vasi, je bila po materini in babičini smrti edino bitje, ki je znalo pregnati otroški strah, škopnika, s čudežno čarovnijo: s sočutjem do Boštjana, osamljenega v njegovi veliki bolečini zaradi prazne domačije. Stara šepava Justa je namreč razumela vse neizrečene Boštjanove besede, ko mu je v samoti »govorica otrpnila v molku«. Šepavo Justo in pogumno ter lepo hribovsko dekle Lino postavi Boštjan v središče svojega novega bivanjskega prostora.

Lipušev roman *Boštjanov let* in Zajčeva drama *Grmače* izpostavljata temeljno zahtevo prisotnemu bivanjskemu času: zahtevo nove etike, etike emocionalnosti, sočutja. Obe literarni deli povezuje mnogo stičnih točk, ki se nanašajo predvsem na problematiko zgodovinskega prostora in časa. Pot do nove etične orientacije pa je različno zasnovana. Zajčeva junaka

Andraž in Jur presekata »krvavo nit« preteklega rodu, obogatita se z novimi spoznanji, vendar pa svoje akcije ne moreta izpeljati. Jur ne more z nikomer deliti svoje otroškosti, zato se odloči za samotno smrt. Oče Andraž pa v svoji prazni domačiji uniči ognjišče ter se napoti za sinom. Njegova smrt je bila dejanje velikega obupa, ki se je začel v mladosti, zaznamovani z Idejo, in dosegel svoj vrh z Jurovo smrtjo. Jurov napor, da bi Grmače spremenil v prostor emocionalnosti, propade zaradi njegove osamele akcije. Zato je konec Zajčeve drame tragičen, saj je v dogajanjuskozi izpostavljena moč ratia, prisotnega v preteklosti in sedanjosti. Njegova uničevalska sila je prikazana kot smrt rodov, kot porušena domačija. Tragično razsežnost pa stopnjuje parafraziran Župančičev verz: »Iz roda v rod smrt išče pot.« Povsem drugače pa je prostor nove etike pripravljen v Lipuševem romanu. Boštjanova dolgoletna tragična hoja po bivanjskem prostoru se spremeni v let, ko najde Lino. Lina, potrjevalka njegove akcije, omogoča prelet nad Idejo, omogoča ustvarjalno moč, s katero Boštjan preseka bivanjsko določenost. Zato mora Boštjanov let vstati iz »zapuščine materinega pepela« in zarisati nove meje, »po babici označene in po materi določene«. Sintagma, ki opredeli resnico eksistence, zajema dvoje: bivanjsko določenost in emocionalno označenost. V to usodno ontološko razklanost pa je postavljen Boštjanov let. Boštjanov let lahko preseže tragično žrtev zgodovinskega ratia in ustvari nove dimenzije bivanjskega prostora, v katerem bo sočutje premagalo zgodovinsko določenost. Šele tak prostor bo lahko združeval žive in mrtve, saj bo prostor njihove povezanosti v sočutju. Zato lahko Lipuš zaključi svoj roman s prepričanjem: »Z Lino bo mati odžalovana.«

Viri in literatura

Florjan Lipuš, 2003: *Boštjanov let*. Maribor: Nova Znamenja. Koda.

Boris Paternu, 2003: Lipušev novi preboj regionalizma. *Jezik in slovstvo* 5. 20-24.

Dane Zajc, 1995: *Grmače*. Ljubljana: Mihelač. Talija.

Alojzija Zupan Sosič, 2004: Tradicionalno in sodobno v romanu *Boštjanov let* F.Lipuš. *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Zbornik predavanj*. 80-90.

Ivo Svetina, 1994: Iz roda v rod smrt išče pot. *Gledališki list Drame*. 3.12-14.